

‘Imagination lends a hand
to science, and enlightenment
is the fruit of their union’:

Graphic layout
of 19th-century popular
science magazines

**„Imaginacja podaje rękę
nauce, a ich związek
owocem jest oświecenie”.**

**Szata graficzna
polskich czasopism
popularnonaukowych
XIX wieku***

Ośrodek Badań nad Mediami
Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN
ul. Jęczyńska 9
PL 31-268 Kraków
e-mail: dorota@ktd.krakow.pl

**Dorota
KAMISIŃSKA**

KEY WORDS:
Polish press in the 19th century, popular science
magazines, illustrations

SŁOWA KLUCZOWE:
grafika prasowa XIX wieku, polskie czasopisma
popularnonaukowe XIX wieku

ABSTRACT
This article examines the graphic layout
of nineteen Polish popular science magazines
that were published in Warsaw, Puławy,
Poznań, Leszno, Lwów, Cracow and Tarnów.
After identifying the most popular themes
of the visual material and the authors
of most of the pictures and drawings,
the article considers the importance
of graphics in popular science magazines.

ABSTRAKT
W artykule zaprezentowano wyniki badań
szaty graficznej dziewiętnastu polskich czasopism
popularnonaukowych ukazujących się w XIX wieku
w Warszawie, Puławach, Poznaniu, Lesznie,
Lwowie, Krakowie i Tarnowie. Wyodrębniono
najczęściej podejmowaną tematykę ilustracji
i ustalono autorów większości sygnowanych rycin.
Wykazano znaczenie ilustracji dla popularyzacji
nauki w czasopismach tego okresu.

* Artykuł jest podsumowaniem drugiego etapu badań, wykonanych w ramach projektu NCN *Polskie czasopiśmiennictwo popularnonaukowe do 1939 roku*, przewidzianego do realizacji na lata 2015–2018, pod kierunkiem dr hab. Grażyny Wrony, prof. Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie.

Streszczenie

Polskie czasopisma popularnonaukowe XIX wieku nie były dotychczas badane pod względem szaty graficznej. Podjęcie szczegółowych analiz z tego zakresu ma na celu prześledzenie rozwoju grafiki tego typu czasopism od XVIII do XX wieku, wskazanie najczęściej podejmowanej w ilustracjach tematyki, powiązań obrazów z tekstami oraz, w dalszej perspektywie — wykazanie wartości artystycznych i edukacyjnych ilustracji.

W artykule przedstawiono wyniki badań szaty graficznej dziewiętnastu XIX-wiecznych czasopism, reprezentatywnych zarówno pod względem wymienionych zagadnień, jak i popularnonaukowego typu periodyków. Do analizy zastosowano zmodyfikowany schemat badawczy opracowany przez Wiktora Frantza, natomiast typologii ilustracji dokonano według klasyfikacji tematycznej Krzysztofa Krużela.

Badaniami objęto następujące tytuły prasowe: „Dziennik Podróży Lądowych i Morskich” (1827), „Kolumb” (1828–1829), „Skarbiec dla Dzieci” (1830), „Przyjaciel Ludu” (1834–1849), „Magazyn Powszechny” (1834–1844), „Magazyn dla Dzieci” (1835–1836), „Muzeum Domowe” (1835–1837 oraz 1838–1839), „Nowy Kolumb” (1839), „Księga Świata” (1851–1863), „Przyroda i Przemysł” (1856–1858), „Skarbczyk Domowy” (1863), „Wędrowiec” (1863–1906), „Odczyty Popularne z Nauk Przyrodniczych i Ekonomiczno-Społecznych dla Rzemieślników i Przemysłowców” (1865), „Przyrodnik” (1871–1873), „Przyroda i Przemysł” (1872–1881), „Świat” (1876–1881), „Zdrowie” (1877/78–1879/80), „Przyrodnik” (1879–1887) oraz „Wszechświat” (1882–1914).

Podstawowym zadaniem polskich czasopism popularnonaukowych w XIX wieku było upowszechnianie w społeczeństwie zdobyczy światowej nauki i techniki. Ilustracje miedziorytowe, stalorytowe, litograficzne, a następnie drzeworytowe o różnorodnej tematyce, stanowiące ważny element objaśniający i dopowiadający w stosunku do tekstu, swą obecność zawdzięczały wydawcom oraz redaktorom — świadomym, że tekst popularyzujący naukę, uzupełniony ilustracją techniczną, wzbogacał stronę wizualną pisma, przez co znacznie rozszerzał krąg odbiorców oraz wzmacniał jego wartość edukacyjną.

Wprowadzenie

Artykuł prezentuje wyniki analiz szaty graficznej polskich czasopism popularnonaukowych XIX wieku. Obszerne wprowadzenie dotyczące stanu badań zagadnień związanych z ilustracyjnością polskich czasopism popularnonaukowych zostanie zawarte w tekście prezentującym wyniki badań układu graficznego wymienionych niżej czasopism¹.

Do analizy wybrano periodyki zakwalifikowane zgodnie z definicją Grażyny Wrony jako popularnonaukowe, ukazujące się w przedziale czasowym 1827–1899 oraz reprezentatywne pod względem zagadnień związanych z szatą graficzną: „Dziennik Podróży Lądowych i Morskich” (Warszawa 1827), „Kolumb” (Warszawa 1828–1829), „Skarbiec dla Dzieci” (Puławy 1830), „Przyjaciel Ludu” (Leszno 1834–1849), „Magazyn Powszechny” (Warszawa 1834–1844), „Magazyn dla Dzieci” (Warszawa 1835–1836 oraz 1845 i 1856 [był to reprint rocznika 1835]), „Muzeum Domowe” (Warszawa 1835–1837 oraz 1838–1839), „Nowy Kolumb” (Warszawa 1839), „Księga Świata” (Warszawa 1851–1863), „Przyroda i Przemysł” (Poznań 1856–1858), „Skarbczyk Domowy” (Kraków 1863), „Wędrowiec” (Warszawa 1863–1906), „Odczyty Popularne z Nauk Przyrodniczych i Ekonomiczno-Społecznych dla Rzemieślników i Przemysłowców (Lwów 1865), „Przyrodnik” (Lwów 1871–1873), „Przyroda i Przemysł” (Poznań, Warszawa 1872–1881), „Świat” (Warszawa 1876–1881), „Zdrowie” (Warszawa 1877/78–1879/80), „Przyrodnik” (Tarnów 1879–1887) oraz „Wszechświat” (Warszawa 1882–1914).

Do badań szaty graficznej zastosowano zmodyfikowany schemat badawczy opracowany przez Wiktora Frantza². Podziału ilustracji ze względu na ich tematykę

¹ D. Kamińska, *Układ graficzny polskich czasopism popularnonaukowych XIX wieku*, tekst złożony do druku w „Roczniku Historii Prasy Polskiej”.

² Zgodnie z typologią W. Frantza, na układ graficzny tygodnika ilustrowanego składają się elementy materialne, natomiast szatę graficzną definiują elementy konstrukcyjne stałe i zmienne. Zatem analizą objęte zostaną papier, format, skład, druk i farba, a także układ kolumny druku oraz materiał ilustracyjny. Mimo że schemat został opracowany dla analizy grafiki prasy codziennej drugiej połowy XX wieku, autorka wykorzystała go także, po uzupełnieniach, w badaniach prasy periodycznej XVIII wieku: D. Kamińska, *Grafika polskich czasopism popularnonaukowych XVIII wieku*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2016, z. 3 oraz w badaniach tygodników ilustrowanych drugiej połowy XIX wieku, na przykład: t.ż., *Grafika polskich tygodników ilustrowanych drugiej połowy XIX wieku*

dokonano z użyciem typologii opracowanej przez Krzysztofa Krużela³. Zebrane dane usystematyzowano w tabelach tematycznych, zawierających informacje odnoszące się do konkretnych zagadnień dla poszczególnych periodyków. Przykładowe ilustracje zostały opracowane graficznie przez autorkę ze zbiorów polskich bibliotek⁴, skany stalorytów z „Nowego Kolumba” pozyskano dzięki uprzejmości Śląskiej Biblioteki Cyfrowej, natomiast zdjęcia barwnych litografii „Skarbca dla Dzieci” zakupiono wraz z prawem publikacji w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie.

1. Szata graficzna

Zdaniem Wiktora Frantza, na szatę graficzną wpływają charakterystyczne dla każdego czasopisma cechy kolumny i szpalty, kolory i odcienie stron oraz ilustracji, obecność wyróżnionych działów i rubryk, stały bądź zmienny rozkład artykułów, a także rodzaj, technika ilustracji i styl łamania. W tabeli 1 zamieszczono wyniki badań szaty graficznej dziewiętnastu analizowanych periodyków, natomiast przykładowe kompozycje stron pokazano w tablicy 1 wymienionego w przypisie 2 artykułu prezentującego zagadnienia układu graficznego polskich czasopism popularnonaukowych XIX wieku.

W czasopismach jednołamowych szerokość kolumny druku wynosiła od 7 do 17 cm, wysokość od 13 do 18 cm; w czasopismach dwułamowych szerokość szpalty wahała się od 7 do 8 cm, wysokość od 20 do 27 cm. Z dziewiętnastu periodyków, w trzech nie wyodrębniono strony tytułowej numeru, sześć czasopism posiadało ozdobną winiętę tytułową, przy czym „Wędrowiec” w ciągu całego okresu ukazowania się zmieniał ją kilkakrotnie⁵. Pierwowzorem winiety tytułowej był frontispis

na przykładzie lwowskiego „Ogniska Domowego” (1883–1888) i „Strzechy” (1868–1873) oraz krakowskiego „Świata” (1888–1892 i 1893–1895) i „Włościanina” (1869–1879), „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2015, z. 3, s. 39–73; taż, *Grafika polskich tygodników ilustrowanych dla dzieci w drugiej połowie XIX wieku na przykładzie warszawskiego, lwowskiego i poznańskiego „Przyjaciela Dzieci”*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” Vol. 13 (2015), s. 15–51.

³ K. Krużel, *Wśród starych rycin. Wybrane zagadnienia opracowania formalnego dawnej grafiki*, Kraków 1999, s. 44.

⁴ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Biblioteka Jagiellońska, Biblioteka Narodowa, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie oraz biblioteki cyfrowe: e-biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa, Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych, Mazowiecka Biblioteka Cyfrowa, Śląska Biblioteka Cyfrowa, Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Łódzkiego, Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, Biblioteka Cyfrowa Politechniki Warszawskiej, Radomska Biblioteka Cyfrowa i Biblioteka Główna AGH oraz Katalog *Historia, Nauka, Technika*.

⁵ Więcej o winiętach w „Wędrowcu”: D. Kamińska, *Warszawski tygodnik „Wędrowiec” w latach 1863–1883, Część II*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne” 2011, nr 1, s. 65–86.

Tabela 1

Szata graficzna (1/4)

	„Dziennik Podróży Lądowych i Morskich”	„Kolumb” [inny tytuł: „Pamiętnik Kolumb”]	„Skarbiec dla Dzieci”
kolumna	jeden łam druku; brak ozdobnej winiety tytułowej oraz stopki redakcyjnej; ozdobniki drukarskie — linie; brak ilustracji w kolumnie druku; znaki porządkowe stron: sygnatury składek; paginacja ciągła w pierwszych 3 tomach, w czwartym (numery X, XI i XII) każdy numer ma własną	jeden łam druku; brak ozdobnej winiety tytułowej i stopki redakcyjnej; ozdobniki drukarskie — linie; brak ilustracji w kolumnie druku; znaki porządkowe stron: sygnatury składek; paginacja ciągła w obrębie tomu	każdy snopok posiada własną litografowaną okładkę; jeden łam druku; brak winiety tytułowej oraz stopki redakcyjnej; typowe ozdobniki drukarskie — linie; brak ilustracji w kolumnie druku; znaki porządkowe (sygnatury składek) oraz paginacja obecna jedynie w niektórych tekstach w obrębie każdego snopka
szpalta	szerokość 8 cm x wysokość 14 cm	szerokość 7 cm x wysokość 13 cm	szerokość 17 cm x wysokość 14 cm
kolor	czarny; odcienie szarości	czarny; odcienie szarości	czarny; wiele kolorów
działy	niezdefiniowane	niezdefiniowane	niezdefiniowane
rubryki	Rozmaitości; Nowe dzieła	Rozmaitości; Nowe dzieła	brak
tekst	rozkład artykułów specyficzny dla każdego numeru	rozkład artykułów specyficzny dla każdego numeru	rozkład artykułów specyficzny dla każdego snopka
ilustracje	ozdobniki drukarskie: jeden ozdobnik oraz linie proste; w całym roczniku tylko dwie sygnowane ilustracje (litografie) na osobnych kartach	jednakowe ozdobniki drukarskie na stronach tytułowych tomów oraz linie różnej szerokości — pojedyncze i zestawione z 2 linii; ilustracje (litografie) na osobnych kartach — po jednej w każdym tomie — zachowało się 6 sygnowanych litografii	ozdobniki drukarskie (linie pojedyncze; typowe szlaki jako bordiury na okładkach); na osobnych kartach litografie (w dwóch wersjach: czarne oraz kolorowe), sygnowane
styl łamania	styl łamania typowy dla książki XVIII wieku; druk ciągły z akapitami; artykuły o znacznej objętości; tytuły tekstów piętrowe, czcionką o różnym kroju i stopniu; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji rozdzielającej teksty	styl łamania typowy dla książki XVIII wieku; druk ciągły z akapitami; tytuły tekstów piętrowe, czcionką o różnym kroju i stopniu; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji otwierającej i rozdzielającej teksty	styl łamania typowy dla książki XVIII wieku; druk ciągły z akapitami oraz przypisami dolnymi; tytuły tekstów krótkie złożone wersalikami; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji rozdzielającej teksty

Szata graficzna (2/4)

	„Przyjaciel Ludu”	„Magazyn Powszechny”	„Magazyn dla Dzieci”
kolumna	dwa łamy druku; brak winiet tytułowych numerów; numeracja egzemplarzy ciągła w obrębie roku; ilustracje w kolumnie druku; ozdobniki drukarskie — linie; przypisy dolne; paginacja ciągła w obrębie roku	dwa łamy druku; brak winiet tytułowych numerów; numeracja egzemplarzy i paginacja ciągła w latach 1834–1836, w latach 1837–1839 numeracja egzemplarzy i paginacja ciągła w obrębie roku; w obrębie roku 1840 i 1842 numeracja zeszytów i paginacja ciągła; stopka redakcyjna na końcu numeru; ozdobniki drukarskie — linie; przypisy dolne; ilustracje całostronicowe oraz nad- i podtekstowe, międzytekstowe i śródtekstowe sygnowane i bez sygnatur	dwa łamy druku; brak winiet tytułowych numerów; tytuł pisma ozdobną czcionką; numeracja egzemplarzy ciągła w obrębie roku; stopka redakcyjna; ozdobniki drukarskie; ilustracje w kolumnie druku, całostronicowe oraz nad- i podtekstowe; paginacja ciągła w obrębie roku
szpalta	szerokość 7,5 cm x wysokość 22 cm	szerokość 7 cm x wysokość 22 cm	szerokość 7 cm x wysokość 12 cm
kolor	czarny	czarny	czarny
działy	niezdefiniowane	niezdefiniowane	niezdefiniowane
rubryki	brak	brak	brak
tekst	rozkład artykułów specyficzny dla każdego numeru	rozkład artykułów specyficzny dla każdego numeru	rozkład artykułów specyficzny dla każdego numeru
ilustracje	ozdobniki drukarskie (linie różnej szerokości — pojedyncze i zestawione z 2 liniami); ilustracje (litografie) całostronicowe, a także nad i pod tekstami oraz międzytekstowe i śródtekstowe, sygnowane oraz bez sygnatur	ozdobniki drukarskie (linie różnej szerokości — pojedyncze i zestawione z 2 liniami) na końcu tekstów; ilustracje (drzeworyty) całostronicowe, a także nad i pod tekstami oraz międzytekstowe i śródtekstowe, sygnowane oraz bez sygnatur	ozdobniki drukarskie (głównie linie proste pojedyncze) na końcu tekstów; ilustracje (drzeworyty) całostronicowe, nad i pod tekstami, sygnowane oraz anonimowe
styl łamania	styl łamania charakterystyczny dla czasopisma; druk ciągły z akapitami oraz przypisami dolnymi; tytuły tekstów piętrowe, czcionką o różnym kroju i stopniu; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji rozdzielającej teksty	styl łamania charakterystyczny dla czasopisma; druk ciągły, teksty z akapitami oraz rozbudowanymi przypisami dolnymi; tytuły tekstów piętrowe, czcionką o różnym kroju i stopniu; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji rozdzielającej teksty	styl łamania charakterystyczny dla czasopisma; druk ciągły, teksty z akapitami oraz przypisami dolnymi; tytuły tekstów krótkie, złożone wersalikami; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji rozdzielającej teksty

Tabela 1

„Muzeum Domowe albo Czytelnia Wieczorna” od 1838 tytuł: „Muzeum Domowe”	„Nowy Kolumb”	„Księga Świata”
dwa łamy druku (w 1838 jeden łam); brak winiet tytułowych numerów (w 1838 brak wyodrębnionych stron tytułowych numerów); numeracja egzemplarzy i paginacja ciągła w obrębie roku; stopka redakcyjna na końcu numeru; ozdobniki drukarskie — linie; przypisy dolne; ilustracje całostronicowe, nad i pod tekstem oraz śródtekstowe, sygnowane i anonimowe	jeden łam druku; brak winiet tytułowych; brak wyodrębnionych stron tytułowych numerów (funkcje tę pełnią osobne strony ze stalorytami); ozdobniki drukarskie — linie; brak ilustracji w kolumnie druku; brak stopki redakcyjnej; paginacja ciągła w obrębie roku	dwa łamy druku; brak ozdobnej winiety tytułowej oraz stopki redakcyjnej; brak wyodrębnionej strony tytułowej numeru; ozdobniki drukarskie (linie); brak ilustracji w kolumnie druku (w późniejszych latach pojawiają się); paginacja ciągła w obrębie roku
szerokość 7 cm x wysokość 23 cm; w 1838 roku jedna szpalta druku o szerokości 9 cm i wysokości 16 cm	szerokość 10 cm x wysokość 16 cm	szerokość 7 cm x wysokość 20 cm
czarny	czarny	czarny; wielość kolorów
niezdefiniowane	niezdefiniowane	niezdefiniowane
Kronika literatury i wiadomości naukowych	brak	brak
rozkład artykułów specyficzny dla każdego numeru	rozkład artykułów specyficzny dla każdego zeszytu	rozkład artykułów specyficzny dla każdej części
ozdobniki drukarskie (linie proste pojedyncze) na końcu tekstów; ilustracje (miedzioryty) całostronicowe, nad i pod tekstami, sygnowane oraz anonimowe	ozdobniki drukarskie (krótkie linie) na początku tekstów; na osobnych kartach pięć sygnowanych stalorytów	ozdobniki drukarskie (linie); na osobnych kartach litografie barwne oraz staloryty
styl łamania charakterystyczny dla czasopisma; druk ciągły, teksty z akapitami oraz przypisami dolnymi; teksty poetyckie umieszczone w jednej szpalcie kolumny druku, łamane zgodnie z zasadami edycji; tytuły tekstów krótkie, złożone wersalikami; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji rozdzielającej teksty	styl łamania typowy dla książki XVIII wieku; druk ciągły, teksty z akapitami oraz przypisami dolnymi; tytuły tekstów krótkie (także piętrowe), złożone wersalikami; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji rozpoczynającej teksty	styl łamania charakterystyczny dla czasopisma; druk ciągły, teksty z akapitami i przypisami dolnymi; tytuły tekstów krótkie, złożone wersalikami; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji rozdzielającej teksty

Szata graficzna (3/4)

	„Przyroda i Przemysł”	„Skarbczyk Domowy”
kolumna	dwa łamy druku; ozdobna winieta tytułowa numeru; stopka redakcyjna; ozdobniki drukarskie — ramka wokół kolumny druku oraz linie; ilustracje w kolumnie druku; numeracja ciągła w obrębie roku; paginacja ciągła w obrębie roku	dwa łamy druku; brak ozdobnej winiety tytułowej numeru; brak stopki redakcyjnej; ozdobniki drukarskie (linie); ilustracje w kolumnie druku, ciągłość numeracji i paginacji niemożliwa do ustalenia (ukazał się tylko jeden numer pisma)
szpalta	szerokość 10 cm x wysokość 27 cm	szerokość 7 cm x wysokość 22 cm
kolor	czarny	czarny
działy	niezdefiniowane	niezdefiniowane
rubryki	brak	brak
tekst	rozkład artykułów specyficzny dla każdego numeru	rozkład artykułów specyficzny dla tego numeru
ilustracje	ilustracje drzeworytowe całostronicowe, nad i pod tekstem, sygnowane oraz bez sygnatur	ozdobniki drukarskie (linie); ilustracje drzeworytowe całostronicowe, rozkładowe, nad tekstem oraz międzytekstowe
styl łamania	styl łamania charakterystyczny dla czasopisma; druk ciągły, teksty z akapitami oraz przypisami dolnymi; tytuły tekstów piętrowe, zróżnicowanym stopniem czcionki; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji otwierającej teksty	styl łamania charakterystyczny dla czasopisma; druk ciągły, teksty z akapitami; tytuły tekstów piętrowe, czcionką o różnym kroju i stopniu; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji rozdzielającej i otwierającej teksty

Tabela 1

„Wędrowiec” w 1906 „Ilustracja Polska Wędrowiec”	„Odczyty Popularne z Nauk Przyrodniczych i Ekonomiczno-Społecznych dla Rzemieślników i Przemysłowców”
dwa łamy druku; od 1867 ozdobne winiety tytułowe numerów, zmieniające się w ciągu lat ukazywania się pisma; numeracja egzemplarzy ciągła w obrębie kilkuletnich serii, od 1884 w obrębie roku; paginacja ciągła w obrębie roku; stopka redakcyjna na końcu numeru; ozdobniki drukarskie (w tym linie); przypisy dolne; ilustracje w kolumnie druku, znaki porządkowe stron: sygnatury składek	jeden łam druku; brak winiety tytułowych numerów; numeracja zeszytów ciągła w obrębie roku, paginacja odrębna dla każdego zeszytu; stopka redakcyjna; ozdobniki drukarskie (linie); brak przypisów dolnych; ilustracje w kolumnie druku
szerokość 18 cm x wysokość 27 cm	szerokość 10 cm x wysokość 18 cm
czarny	czarny
niezdefiniowane	niezdefiniowane
Rozmaitości; Nowości krajowe i zagraniczne; Kalendarz tygodniowy; Korespondencja od redakcji; Najnowsze odkrycia i wynalazki; Kronika geograficzna; Dla nauki i rozrywki; Krajoznawstwo, etnografia, statystyka; Z dziedziny innych umiejętności; Bibliografia	brak
rozkład artykułów specyficzny dla każdego numeru	rozkład artykułów (wykładów) specyficzny dla każdego zeszytu
ozdobniki drukarskie (w tym linie różnej szerokości — pojedyncze i zestawione z 2 linii); ilustracje drzeworytowe, w późniejszych latach kolorowe litografie oraz fotografie — całostronnicowe, rozkładowe, nad i pod tekstem oraz śródtekstowe i międzytekstowe	ozdobniki drukarskie (linie różnej szerokości — pojedyncze i zestawione z 2 linii) jedynie na stronie tytułowej; ilustracje drzeworytowe międzytekstowe oraz włamane z prawej strony w kolumnę druku
styl łamania charakterystyczny dla czasopisma; druk ciągły, teksty z akapitami, teksty poetyckie oraz sceniczne złożone zgodnie z zasadami edycji; tytuły tekstów piętrowe, czcionką o różnym kroju i stopniu; ozdobniki drukarskie w funkcji rozdzielającej oraz otwierającej teksty	styl łamania typowy dla książki; teksty ciągłe z akapitami oraz interlinią; tytuły tekstów piętrowe, czcionką o różnym kroju i stopniu; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji rozdzielającej tytuł pisma od tekstu artykułu

Szata graficzna (4/4)

	„Przyrodnik”	„Przyroda i przemysł”	„Świat”
kolumna	dwa łamy druku (od 1872 jeden łam); ozdobna winieta tytułowa (od 1872 brak winiety); spis treści numeru na stronie tytułowej (od 1872); stopka redakcyjna na ostatniej stronie numeru; ozdobniki drukarskie (linie); ilustracje w kolumnie druku; znaki porządkowe stron: sygnatury składek; przypisy dolne; numeracja ciągła w obrębie roku; paginacja osobna dla każdego numeru	dwa łamy druku; ozdobna winieta tytułowa numeru (dwa wzory); stopka redakcyjna na ostatniej stronie numeru, podobnie spis treści numeru; ozdobniki drukarskie — linie; ilustracje w kolumnie druku, numeracja i paginacja ciągła w obrębie roku; przypisy dolne	dwa łamy druku; ozdobna winieta tytułowa oraz spis treści numeru na zielonkawej okładce numeru; ozdobniki drukarskie (linie); ilustracje w kolumnie druku oraz na osobnych kartach; przypisy dolne; numeracja egzemplarzy oraz paginacja ciągła w obrębie roku
szpalta	szerokość 8 cm x wysokość 22 cm	szerokość 8 cm x wysokość 24 cm	szerokość 7 cm x wysokość 22 cm
kolor	czarny	czarny	czarny
działy	niezdefiniowane	niezdefiniowane	niezdefiniowane
rubryki	Rozmaitości; Bibliografia; Literatura przyrodnicza	Kronika najnowszych odkryć, wynalazków i podróży; Bibliografia	Rozmaitości; Rozwiązania zagadnień
tekst	rozkład artykułów specyficzny dla każdego numeru	rozkład artykułów specyficzny dla każdego numeru	rozkład artykułów specyficzny dla każdego numeru
ilustracje	ozdobniki drukarskie (linie proste oraz faliste); ilustracje drzeworytowe w kolumnie druku — międzytekstowe, całostronicowe oraz na osobnych kartach (litografie)	ozdobniki drukarskie — linie proste; ilustracje drzeworytowe włamane w szpalę	ozdobniki drukarskie (linie proste); ilustracje drzeworytowe w kolumnie druku — nad tekstem, międzytekstowe, śródtekstowe oraz na osobnych kartach — chromolitografie
styl łamania	styl łamania charakterystyczny dla czasopisma; druk ciągły, teksty z akapitami o znacznej objętości; tytuły tekstów krótkie, złożone wersalikami; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji rozdzielającej teksty i szpalty	styl łamania charakterystyczny dla czasopisma; druk ciągły, teksty z akapitami; tytuły tekstów piętrowe, czcionką o różnym kroju i stopniu; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji rozdzielającej teksty i otwierającej teksty	styl łamania charakterystyczny dla czasopisma; druk ciągły z akapitami; tytuły tekstów piętrowe, czcionką o różnym kroju i stopniu; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji rozdzielającej teksty

Tabela 1

„Zdrowie”	„Przyrodnik”	„Wszechświat”
dwa łamy druku rozdzielone linią; brak ozdobnych winiet tytułowych numerów; numeracja egzemplarzy ciągła w obrębie roku; spis treści oraz stopka redakcyjna na ostatniej stronie numeru; ogłoszenia reklamowe; ozdobniki drukarskie (linie); przypisy dolne; ilustracje w kolumnie druku; paginacja ciągła w obrębie roku	jeden łam druku; brak ozdobnych winiet tytułowych numerów; numeracja egzemplarzy i paginacja stron ciągła w obrębie roku; stopka redakcyjna na ostatniej stronie numeru; ilustracje w kolumnie druku; przypisy dolne	dwa łamy druku rozdzielone linią; ozdobna winieta tytułowa numeru; paginacja oraz numeracja egzemplarzy ciągła w obrębie roku; stopka redakcyjna na ostatniej stronie numeru; przypisy dolne; ozdobniki drukarskie (linie); ilustracje w kolumnie druku
szerokość 8 cm x wysokość 24 cm	szerokość 11 cm x wysokość 18 cm	szerokość 7 cm x wysokość 23 cm
czarny	czarny	czarny
niezdefiniowane	niezdefiniowane	niezdefiniowane
Przegląd piśmienniczy; Nekrologia; Kronika naukowa; Wiadomości bieżące; Kronika bibliograficzna; Ogłoszenia	Rozmaitości; Ogłoszenia	Kronika naukowa; Wiadomości bieżące; Drobne wiadomości; Biuletyn meteorologiczny; Wiadomości bibliograficzne; Odpowiedzi Redakcji; Rozmaitości
rozkład artykułów specyficzny dla każdego numeru	rozkład artykułów specyficzny dla każdego numeru	rozkład artykułów specyficzny dla każdego numeru
ozdobniki drukarskie: linie różnej szerokości — pojedyncze i zestawione z 2 linii) oraz ramki zawierające treść reklam; ilustracje drzeworytowe włamane w szpaltę	ozdobniki drukarskie: linie proste; ilustracje drzeworytowe włamane w szpaltę	ozdobniki drukarskie — linie; ilustracje drzeworytowe, szkice oraz fotografie w kolumnie druku — międztekstowe, włamane w szpaltę, zamieszczane w nielicznych numerach pisma
styl łamania charakterystyczny dla czasopisma; druk ciągły; teksty z akapitami; dane liczbowe w tabelach oraz zestawienia w tekście; tytuły tekstów piętrowe, czcionką o różnym kroju i stopniu; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji rozdzielającej teksty	styl łamania charakterystyczny dla czasopisma; druk ciągły; teksty z akapitami; tytuły tekstów krótkie, czcionką o różnym kroju i stopniu; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji rozdzielającej teksty	styl łamania charakterystyczny dla czasopisma; druk ciągły z akapitami; tytuły tekstów piętrowe, czcionką o różnym kroju i stopniu; ozdobniki drukarskie (linie) w funkcji rozdzielającej szpalty i teksty oraz ograniczające górny margines strony

stosowany w czasopismach XVIII wieku. Po jego zredukowaniu, na stronie tytułowej numeru umieszczano ozdobną winiętę, która początkowo zajmowała nawet połowę strony. Z czasem zmniejszono ją do wąskiego pasa poniżej górnego marginesu. Frontispisy o charakterze informacyjno-ozdobnym, z drzeworytowymi kompozycjami pełnymi symboli, pozostawiono jako karty otwierające roczniki czasopism oprawianych w tomy (np. „Wędrowiec” 1884).

Tematyka winięt tytułowych w czasopismach XIX wieku nawiązywała do pozytywistycznych haseł pracy u podstaw, szerzenia oświaty, a także upowszechniania osiągnięć nauki i techniki oraz rezultatów odkryć geograficznych (tablica 1). Symbolicznie przedstawiano te zagadnienia umieszczając na winiętach sowę, książki, narzędzia rolnicze i robotnicze — pług oraz młotek, przyrządy miernicze (cyrkiel, ekierkę), sprzęt laboratoryjny (kolbę), narzędzia malarskie (paletę farb), balon, lokomotywę parową, koło zębate, dymiące kominy fabryk, globus, lunetę, kompas, żaglowiec. Wspólne dla winięt były obrazy wschodzącego słońca lub jaśniejącej na niebie gwiazdy, jako zapowiedzi odkryć, wynalazków, postępu. Natomiast widoczny na wielu winiętach budzący się wulkan symbolizował raczej postęp w badaniu zjawisk geologicznych Ziemi, niż odwołanie do sytuacji politycznej Polski i ruchów wyzwolenczych, choć Indianin napinający łuk obok stojącego bez ruchu Murzyna już ewidentnie kojarzył się z postawą walczącą i mógł też nieść takie ukryte przesłanie. Trzeba jednak pamiętać, że czasopisma popularnonaukowe miały do spełnienia określoną rolę upowszechniania nauki i nie angażowały się w tematykę polityczną, stąd niektóre winiety przedstawiały także popularne w XIX wieku malarskie pejzaże.

Cztery czasopisma z badanego zbioru posiadały okładki każdego numeru (szarzielone bądź jasnoblękitne, z szorstkiego, średnio grubego papieru — „Skarbiec dla Dzieci”, „Świat” oraz „Skarbczyk Domowy” i „Wędrowiec”, który pod koniec wieku, jako jedyny z badanego zbioru, miał okładkę kolorową na kremowym papierze), sześć czasopism nie zamieszczało stopki redakcyjnej na końcu numeru, w pięciu tytułach nie składano ilustracji w kolumnie druku, w pięciu obecne były znaki porządkowe stron (sygnatury składek), w trzynastu stosowano przypisy dolne o charakterze dopełniającym, objaśniającym i informacyjnym, w dwunastu tytułach numeracja egzemplarzy oraz paginacja była ciągła w obrębie roku. W jednym przypadku paginacja początkowo ciągła, zmieniała się następnie w odrębną dla każdego numeru pisma („Dziennik Podróży...”), w jednym przypadku paginacja była obecna tylko w niektórych tekstach w obrębie „snopka” („Skarbiec dla Dzieci”), w jednym przypadku numeracja i paginacja ciągła w obrębie kilku lat ukazywania się pisma, zmieniła się na ciągłą w obrębie roku („Magazyn Powszechny”), w jednym przypadku numeracja i paginacja były ciągłe w obrębie kilkuletnich serii („Wędrowiec”), w jednym przypadku paginacja była odrębna dla każdego zeszytu („Odczyty Popularne...”), w jednym przypadku parametry te nie były możliwe do ustalenia, ponieważ ukazał się tylko pierwszy numer pisma („Skarbczyk Domowy”). W żadnym z badanych

Tablica 1

Winiety (1/2)

a) Winieta tytułowa „Przyrody i Przemysłu” 1856, nr 4
zajmuje 1/2 strony [Jaroczyński del;
X.A. v. Eduard Kretschmar sc Leipzig].

b) Winieta tytułowa „Przyrody i Przemysłu” 1856, nr 20
zajmuje 1/5 strony [X.A. v. W. Obermann sc].

c) Winieta tytułowa „Przyrodnika” 1871
[W.T.].

d) Winieta tytułowa „Świata” 1876, nr 1,
zajmuje 1/2 strony okładki numeru
[Sulińska].

e) Winieta tytułowa „Przyrody i Przemysłu”
1872, nr 1.

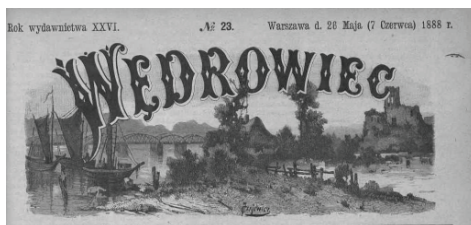

f) Winieta tytułowa „Przyrody i Przemysłu”
1878, nr 1
[Drzeworytnia Warszawska; A. Malinowski sc].

Tablica 1
Winiety (2/2)

g) Winieta „Wszechświata” 1882, nr 1
[rys. S. Holc; Drz. B. Puc sc].

h) Winieta tytułowa „Wędrowca” 1888, nr 23
[J. Czajewicz].

i) Winieta tytułowa „Wędrowca” 1890, nr 23
[Wł. Zamarajew; A. Malinowski].

j) Winieta tytułowa „Wędrowca” 1904, nr 1.

czasopism nie stwierdzono zdefiniowanych działów⁶, choć za dział można by uznać *Część Przemysłową „Przyrody i Przemysłu”* z 1857, wyraźnie zadeklarowaną przez Redakcję, jako tę, w której będą przedstawiane nowe rozwiązania techniczne w przemyśle i kontynuowaną dłuższy czas w kolejnych numerach z tego roku⁷. Natomiast

⁶ Pod pojęciem działu rozumiana jest wyodrębniona część czasopisma, z własnym tytułem (często także z własną winieta), w której zamieszczane są obszernie teksty opatrzone odrębnymi tytułami, zazwyczaj w odcinkach, podpisane przez autora. Działy pojawiają się w polskich czasopismach popularnonaukowych w XX wieku — np. w „Przyrodzie” 1903/1904, od nr 13, w dziale zatytułowanym *Wycieczki przyrodnicze* drukowano odcinki tekstu dr. J. Trzebińskiego, których kolejne tytuły brzmiały: *Zbieranie roślin kwiatowych i układanie zielnika; Oznaczanie roślin kwiatowych*, następnie odcinki artykułu Jana Łopuszańskiego: *Zbieranie motyli; Nocny polów motyli; Gąsienica; Hodowanie gąsienic; Preparowanie motyli do zbiorów; Określanie motyli. Atlasy i kolejno artykuł K. Czerwińskiego: Kolekcjonowanie gadów; Zimnowodne; Zabijanie i konserwowanie; Przewóz i przesył; Określanie; Mięczaki — miejsce i czas łowienia; Przyrządzanie muszli.*

⁷ Zamieszczono w niej np. tekst Aleksandra Matuszewskiego *Fabrykacja glinu* w kilku odcinkach [podany tu przykład pochodzi z 1857, nr 27, s. 212–213], po czym kolejny, niepodpisany — *Fabrykacja piór cementowych* [1857, nr 34, s. 267–270].

w dziesięciu tytułach prasowych wyodrębniono rubryki⁸ pod tytułem *Rozmaitości*, *Nowe dzieła*, *Kronika*, *Bibliografia*, *Literatura*, *Przegląd piśmienniczy*, *Nekrologia*, *Wiadomości bieżące*, *Ogłoszenia*, *Odpowiedzi redakcji* itp. Każde z badanych czasopism posiadało własny rozkład tekstów, przy czym teksty publikowane w odcinkach (zazwyczaj były to relacje z podróży naukowo-badawczych po świecie) najczęściej otwierały numer (np. „Wędrowca”). Podstawowymi ozdobnikami drukarskimi we wszystkich czasopismach były linie różnej grubości i stylu, w funkcji rozdzielającej teksty oraz ramki zawierające treść ogłoszeń reklamowych, natomiast jedynie trzy czasopisma drukowały kolorowe ilustracje. Ozdobniki roślinne, bordiury ilustracyjne, wkomponowane w kolumny druku wraz ze stylizowanymi inicjałami, strony, na których strofy poezji drukowane były w różnych układach, a także strony z ogłoszeniami reklamowymi pojawiają się na przykład w „Wędrowcu” w latach dziewięćdziesiątych.

Ilustracje, które posiadało każde badane czasopismo, wykonywane były techniką miedziorytu, stalorytu, litografii, drzeworytu, chromolitografii, fotografii, a umieszczone nad i pod tekstami, śródtekstowo (obwiedzione tekstem), wewnątrztekstowo/międzytekstowo (nieobwiedzione tekstem), wlamywane w kolumnę od strony zewnętrznej lub wewnętrznej, całostronicowo oraz na stronach rozkładowych, w orientacji pionowej lub poziomej. W jednym numerze zamieszczano od trzech do kilkunastu ilustracji, z czego połowa (w zależności od czasopisma oraz lat jego ukazywania się) nie posiadała sygnatur autorów. Według informacji na kartach tytułowych roczników, w niektórych czasopismach zamieszczano nawet kilkaset rycin rocznie. Rekordzistą pod tym względem był „Wędrowiec”, który w 1891 roku anonsował plany opublikowania ponad tysiąca ilustracji w roczniku w przekonaniu, że mają one wpływ na szerszy odbiór pisma, czego potwierdzeniem miał być podwojony nakład⁹.

Litografie na osobnych kartach dołączanych do rocznika, tomu lub zeszytu (numera) zamieszczał „Dziennik Podróży...”, „Kolumb”, „Przyrodnik” (1871–1873) oraz „Skarbiec dla Dzieci” (wersja kolorowana i niekolorowana), a także „Przyjaciół Ludu”. Miedzioryty publikowało „Muzeum Domowe”, staloryty — „Nowy Kolumb” oraz „Księga Świata” (barwne), chromolitografie — „Świat”, fotografie — „Wszecławiat”, natomiast chromolitografie i fotografie zamieszczał „Wędrowiec”. Pozostałe dwanaście czasopism (w tym także „Wędrowiec” i „Wszecławiat”) ilustrowane były najpopularniejszymi i najtańszymi w tym czasie drzeworytami sztorcowymi, w znacznej mierze sprowadzanymi z zagranicy i umieszczanymi w kolumnie druku. W roku 1893 „Wędrowiec” jako pierwszy zaczął publikować ilustracje, uzyskiwane w utwo-

⁸ Co prawda z informacji Redakcji „Wędrowca” na stronie tytułowej nr 14 z 1884 roku wynika, że pod pojęciem rubryki rozumie ona wyszczególnione w spisie treści tomu tematy objęte programem pisma: geografię, podróże, biografie, przeglądy literatur nauki przyrodnicze i filozoficzne oraz kwestie społeczne i polityczne, korespondencje krajowe i zagraniczne, sztukę i poezję, jednak tu chodzi raczej o część czasopisma, wyodrębnioną i powtarzaną w każdym numerze pisma, zazwyczaj na ostatnich stronach, w której znajdują się krótkie formy dziennikarskie o charakterze informacyjnym.

⁹ „Wędrowiec” 1891, nr 50, s. 161; Zaproszenie do przedpłaty na 1892 rok, s. nłb.

rzonym na własne potrzeby „zakładzie chemicznego wytrawiania klisz przy pomocy fotografii”, z zamiarem „popularyzowania wiedzy o najrozmaitszych wynalazkach oraz o ciekawych miejscowościach, krajach i ludach”¹⁰. Redakcje dostrzegały wagę obrazu w procesie odbioru przez czytelnika tekstu popularyzującego naukę, stąd różnorodna tematyka ilustracji i technika ich wykonania. Z zagranicy sprowadzono teksty wraz z materiałem ilustracyjnym, którym były przeważnie drzeworyty, natomiast staloryty, ze względu na koszty — dołączano do egzemplarzy pisma na osobnych kartach oraz jako roczne premium dla prenumeratorów.

Tematyka ilustracji była ściśle związana z tematyką tekstów — w tabeli 2 dokonano podziału ilustracji zamieszczonych w czasopismach badanego zbioru pod względem tematycznym, zgodnie z typologią Krzysztofa Krużela. Na uwagę zasługuje bogato reprezentowana tematyka techniczna — są to przede wszystkim wizualizacje maszyn, pieców hutniczych, szkice narzędzi oraz przyrządów laboratoryjnych, przekroje górotworów, ale także rysunki obrazujące doświadczenia fizyczne i chemiczne, obrazy mikroskopowe itp., zgodne z popularnonaukowym profilem czasopism. We wszystkich czasopismach proporcja tematyki dotyczącej różnych dyscyplin naukowych oraz techniki do innych zamieszczanych treści przeważała na korzyść tych pierwszych, z wyjątkiem krótkiego okresu „Wędrowca”, który w latach 1884–1887 zmienił profil na literacko-społeczny.

Z zestawień tabelarycznych wynika, że najliczniej reprezentowane w ilustracjach (prawie w każdym czasopiśmie) były tematy przyrodnicze, geograficzne oraz dotyczące nauki i techniki. Widoki z podróży krajoznawczych i naukowo-badawczych, malowane, a następnie rytowane w stylu realistycznym, miały za zadanie jak najwierniej oddać egzotyczną rzeczywistość odwiedzanych rejonów Afryki czy Australii oraz charakterystyczną dla tych miejsc faunę i florę, aby europejski czytelnik mógł się z nimi zapoznać, poszerzając tym samym swoją wiedzę. Ilustracje te oddawały klimat epoki wyrażany w odwiecznych, choć przetworzonych na nowo motywach i stylach w sztuce, także użytkowej, ale również odzwierciedlały pozytywistyczne dążenia do edukowania społeczeństwa. Pozyskiwanie ilustracji związanych z różnymi dyscyplinami nauki było niezbędne, aby w obrazowy, przystępny sposób przekazać odbiorcy nowe i trudne dla niego treści. Schematyczne szkice przedstawiające maszyny czy urządzenia oraz ilustrujące przebieg doświadczeń fizycznych były graficznym dopowiedzeniem tekstu.

Często ilustracje nie towarzyszyły tekstom na tej samej stronie, co wynikało z problemów z kompozycją kolumny druku, zwłaszcza, kiedy ilustracji do tekstu było więcej, lub ich wymiary nie pozwalały na ekonomiczną organizację kolumny. W przypadku ilustracji o szerokości większej niż szerokość łamu konieczne było umieszczenie jej wewnątrztekstowo (międzytekstowo) przez dwa łamy (zmniejszenie wymiarów nie było możliwe do czasu zastosowania fotochemicznych metod

¹⁰ „Wędrowiec” 1892, Zaproszenie do przedpłaty na rok 1893, s. nlb.

ilustrowania czasopism) i zazwyczaj dokonywano tego w kolumnie, w której tekst nie był rozbity przez tytuły kolejnych artykułów, ozdobniki drukarskie czy tekst utworu scenicznego. Zwykle starano się też, aby ilustracja niepasująca do tekstu na stronach początkowych, nie pojawiała się na stronach dopiero pod koniec numeru. Jeśli ilustracja przedstawiała zagadnienie bądź zjawisko omówione w tekście, to posiadała elementy oznaczone małymi literami alfabetu, ułatwiające czytelnikowi dotarcie do odpowiednich partii tekstu oraz zrozumienie konkretnych treści. Sporadycznie zamieszczano ilustracje jedynie dla ozdoby pisma¹¹. Dzięki tym zabiegom, strony czasopism odznaczały się harmonią kompozycyjną pomiędzy drukiem, obrazem oraz światłem powierzchni niezadrukowanej. Takiej harmonii często brakowało czasopismom XVIII-wiecznym, przeładowanym zwłaszcza ozdobnikami drukarskimi. Podporządkowywanie układu graficznego ilustracji wskazuje na przywiązywanie przez Redakcję dużej wagi do tej warstwy czasopisma i rozumienie jej wpływu na odbiór czytelniczy periodyku.

W ramach badań szaty graficznej ustalono styl łamania każdego z pism wraz z cechami tekstów (ciągłość, akapity, specyfika tekstów poetyckich i scenicznych, piętrowość tytułów, użycie ozdobnego kroju pisma, występowanie przerywników i ozdobników tekstu, wlamywanie ilustracji, miejsce i rodzaj winiety tytułowej, obecność spisu treści numeru i stopki redakcyjnej. W większości badanych czasopism (zwłaszcza drugiej połowy wieku) styl łamania był typowy dla periodyku ilustrowanego XIX wieku (dwa łamy z pionową linią podziału, dominowała typografia statyczna z układem „na osi”). Dla wyróżnień w składzie stosowano jedynie wersaliki, kapitaliki, kursywę i spacjaowanie. Pełne justowanie na oba marginesy często doprowadzało do zbyt dużych odstępów międzywyrazowych, a także tzw. korytarzy. Drukowano teksty ciągłe z akapitami, o różnej objętości, nierzadko z ozdobnymi inicjałami początkowymi (zwykłymi, tj. wersalikami o kilka stopni większymi od pisma tekstowego; ozdobnymi zamkniętymi oraz otwartymi, a także składanymi ręcznie z materiału zecerskiego¹²). Przypisy dolne miały charakter dopełniający, objaśniający i informujący, także o źródłowym pochodzeniu tekstu z periodyku zagranicznego. Teksty poetyckie i sceniczne łamano z zachowaniem zasad edycji¹³. Piętrowe tytuły składano także z użyciem ozdobnego kroju pisma. Na końcach tekstu umieszczano linie lub typowe ozdobniki drukarskie w funkcji rozdzielającej. Ilustracje umieszczano w kolumnie druku, w miejscach omówionych powyżej. Obrazy całostronicowe nierzadko obwiedzione były prostymi bądź stylizowanymi ramkami. Winiety tytułowe zmieniały się co jakiś czas, zwłaszcza w przypadku czasopism

¹¹ Przykładem może tu być całostronicowy drzeworyt według rysunku G. Dorégo do *Raju z Boskiej Komedii* Dantego rozdz. XIX, rytowany przez spółkę Pannemaker-Doms w „Wędrowcu” 1869, nr 331, s. 281.

¹² Zob. M. Drabczyński, *Zecerstwo*, Warszawa 1964, s. 203–204.

¹³ Zob. W. Danielewicz, *Podręcznik dla zecerów*, Warszawa 1892, s. 45.

Tematyka ilustracji (1/2)

	„Dziennik Podróży Lądowych i Morskich”	„Kolumb” [inny tytuł: „Pamiętnik Kolumb”]	„Skarbiec dla Dzieci”	„Przyjaciel Ludu”	„Magazyn Powszechny”
Studia, postacie i sceny rodzajowe	brak	studia portretowe i studia postaci	studia portretowe; praca (rolnictwo)	studia portretowe i studia postaci	studia portretowe i studia postaci; praca (rolnictwo, górnictwo); zabawa (sport — gimnastyka)
Widoki	krajobrazy lądowe, morskie	krajobrazy lądowe	krajobrazy lądowe; mapy geograficzne	krajobrazy lądowe	krajobrazy lądowe
Zdobnictwo i sztuka użytkowa	brak	brak	brak	stroje ludowe; pomniki	pomniki
Fauna, flora, myślistwo	brak	brak	wizerunki zwierząt i roślin oraz minerałów	wizerunki zwierząt i roślin; sceny polowań	wizerunki zwierząt i roślin; sceny łowów zwierząt i polowań
Personifikacje, alegorie, emblematy, fantastyka	brak	brak	brak	ilustracje do poematów, gawęd i baśni	brak
Dzieje świata (w tym nauka i sztuka)	brak	brak	wykopaliska archeologiczne; szkice urządzeń technicznych	sceny historyczne; szkice poglądowe maszyn, narzędzi rolniczych i urządzeń; szkice z anatomii człowieka; obrazy mikroskopowe	wykopaliska archeologiczne; szkice techniczne maszyn (także rolniczych), narzędzi; środków transportu (okrętów wojennych i kupieckich); szkice urbanistyczne (fizyka budowli); obrazy mikroskopowe

Tabela 2

„Magazyn dla Dzieci”	„Muzeum Domowe albo Czytelnia Wieczorna” od 1838 tytuł: „Muzeum Domowe”	„Nowy Kolumb”	„Księga Świata”
studia portretowe i studia postaci; sceny rodzajowe; praca (rolnictwo)	szkice portretowe i szkice postaci; charakterystyczne typy ludzkie; sceny rodzajowe; profesje	brak	studia portretowe; zawody i profesje
krajobrazy lądowe i morskie; plany miast	krajobrazy lądowe i morskie	krajobrazy lądowe i morskie	krajobrazy lądowe i morskie
stroje ludowe; pomniki; nagrobki	wytwory rzemiosła; pomniki; nagrobki	brak	projekty mebli oraz zastaw stołowych i statuetek
wizerunki zwierząt (także anatomiczne) i roślin; sceny polowań; sceny łowów zwierząt ze środowiska naturalnego	wizerunki zwierząt i roślin	brak	wizerunki zwierząt i roślin; sceny polowań
ilustracje do wierszy, bajek i legend	ilustracje do wierszy; obrzędy weselne; obyczaje	brak	ilustracje do tekstów religijnych, powiastek, baśni i podań ludowych
sceny biblijne; szkice scen historycznych; wykopaliska archeologiczne; szkice techniczne środków transportu (statków parowych), maszyn i urządzeń; szkice ilustrujące doświadczenia fizyczne; reprodukcje malarstwa olejnego	wykopaliska archeologiczne; sceny historyczne; szkice sprzętu bojowego; szkice techniczne maszyn, mostów i środków transportu (okręty); szkice anatomii i fizjologii człowieka; reprodukcje malarstwa sztalugowego	reprodukcje malarstwa sztalugowego	szkice techniczne urządzeń; reprodukcje malarstwa sztalugowego

Tematyka ilustracji (2/2)

	„Przyroda i Przemysł”	„Skarbczyk Domowy”	„Wędrowiec” w 1906 „Ilustracja Polska Wędrowiec”	„Odczyty Popularne z Nauk Przyrodniczych i Ekonomiczno-Społecznych dla Rzemieślników i Przemysłowców”	„Przyrodnik”
Studia, postacie i sceny rodzajowe	brak	studia portretowe i postaci; sceny z życia wsi i mieszczanstwa	studia portretowe i studia postaci; typy charakterystyczne; stany; profesje; wieśniacy i plebejusze	brak	brak
Widoki	brak	krajobrazy lądowe	krajobrazy lądowe; krajobrazy nadmorskie i morze; topografia miasta	brak	brak
Zdobnictwo i sztuka użytkowa	brak	brak	ornamentyka; rzemiosło artystyczne; zdobnictwo użytkowe	brak	brak
Fauna, flora, myślistwo	szkice roślin w naturze	brak	wizerunki zwierząt w naturze; szkice roślin; sceny łowów i polowań	brak	wizerunki zwierząt, roślin oraz skamieniałości
Personifikacje, alegorie, emblematy, fantastyka	brak	ilustracje religijne	ilustracje do tekstów religijnych, opowiadań, podań ludowych, poezji	brak	brak
Dzieje świata (w tym nauka i sztuka)	ilustracje mikroskopowe; szkice techniczne urządzeń; szkice na podstawie obserwacji planet	sceny historyczne	fakty i wydarzenia historyczne; sztuki i nauki (szkice techniczne maszyn i urządzeń; wizualizacje doświadczeń fizycznych)	rysunki do wykładów z fizyki, anatomii i fizjologii człowieka	brak

Tabela 2

„Przyroda i przemysł”	„Świat”	„Zdrowie”	„Przyrodnik”	„Wszechświat”
brak	studia portretowe i postaci; sceny z życia wsi i mieszczaństwa; charakterystyczne typy ludzkie	brak	brak	studia portretowe
brak	krajobrazy lądowe i morskie	szkice przekrojowe terenu; mapy meteorologiczne	brak	brak
brak	projekty pomników; rzemiosło artystyczne;	brak	brak	brak
wizerunki zwierząt	wizerunki zwierząt i roślin	szkice roślin	szkice zwierząt	szkice zwierząt i roślin
brak	ilustracje religijne; baśniowe; do ludowych podań	brak	brak	brak
szkice techniczne urządzeń; szkice ilustrujące doświadczenia fizyczne	historyczne sceny bitewne; szkice urządzeń technicznych	wykopaliska archeologiczne; szkice przyrządów medycznych oraz urządzeń laboratoryjnych (pomiarowych); obrazowanie zjawisk fizycznych (np. fal akustycznych); szkice urządzeń technicznych; projekty publicznych pomieszczeń sanitarnych; obrazy mikroskopowe drobnoustrojów	szkice urządzeń technicznych	obrazy mikroskopowe organizmów roślinnych

o wieloletniej żywotności. Spis treści numeru występował albo pod winietą tytułową, albo na ostatniej stronie pisma, wraz ze stopką redakcyjną¹⁴. Przykładowe ilustracje umieszczono w tablicy 2.

Tablica 2

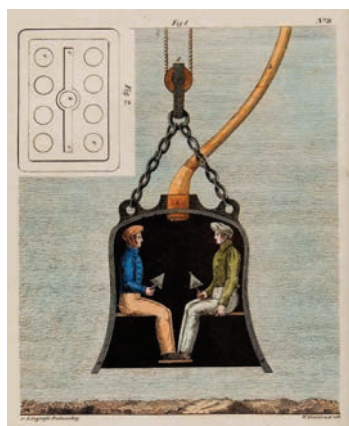
Przykładowe ilustracje, wybrane ze względu na różną technikę wykonania oraz tematykę (1/2)

a) Litografia na osobnej karcie, w orientacji pionowej — *Widok kaplicy Wilhelma Tella nad Jeziorem Uri*. „Dziennik Podróży Lądowych i Morskich” 1827, t. 3, nr 9, s. 32.

b) Litografia na osobnej karcie, w orientacji pionowej — *Indianie z pokolenia Osagów podróżujący w Europie* [w Lit. T. Viviera], „Kolumb” 1828, t. 3, nr 17.

c) Litografia kolorowana na osobnej karcie, w orientacji poziomej — *Dzwon nurkowy* [W. Ehrentraut lith.; w Litografii Puławskiej], „Skarbiec dla Dzieci” 1830, snopek 3, ilustracja do tekstu nr 9.

d) Ilustracja nadtekstowa — *Kościół w Lubaszu* [rys. X. Dyniewicz], „Przyjaciel Ludu” 1835, nr 8, s. 61.

¹⁴ Zasady składu zecerskiego oraz łamania czasopism wyczerpująco przedstawiono w: W. Danielewicz, *Podręcznik dla zecerów...*, s. 46–49 oraz M. Drabczyński, *Zecerstwo...*, s. 246–251.

e) Całostronicowy drzeworyt *Katarzyna Aleksandryjska* [Breviere; Emile Wattier] „Magazyn Powszechny” 1839, nr 32, s. 249.

f) Całostronicowa ilustracja w orientacji pionowej *Polowanie na tygrysy* [Landells] „Magazyn dla Dzieci 1835, nr 6, s. 45.

g) *Etna* [Allanson], „Muzeum Domowe” 1835, nr 2, s. 16, ilustracja zamieszczona wcześniej w „Mosaic” 1833, nr 49, s. 389.

h) *Bulwar paryski* [Drawn by Joseph Mallord William Turner, R. A.; Engraved by T. Higham], całostronicowy staloryt w orientacji pionowej „Nowy Kolumb” 1839, s. 52.

W bogato ilustrowanym podręczniku W. Danielewicz radził na przykład, aby „tekst dwuszpaltowy składać garmondem (10 punktów) na dwupunktowe interlinie i wtedy notki petitem (8 punktów) na jedną interlinię” (s. 69), tytuły składać dużym pismem i wersalikami (s. 68), natomiast rysunki małe w tekstach jednoszpaltowych umieszczać na zmianę, raz z lewej, to znów z prawej strony kolumny (s. 56). Ponadto dzielił pismo drukarskie na zwyczajne, tekstowe (używane do książek i czasopism), tytułowe i afiszowe, omawiał cechy szczegółowe antyki i kursywy, a także pisma półtłustego, tłustego, egipskiego, grotesku (albo pisma kamiennego), klarendonu (albo pisma jońskiego), ekstende, angielskiego, francuskiego, włoskiego, mediawelu, ogonowego, gotyckiego oraz ronda (s. 100–106).

Tablica 2

Przykładowe ilustracje, wybrane ze względu na różną technikę wykonania oraz tematykę (2/2)

i) *Dasznik Bojga* — całostronicowy staloryt kolorowany na osobnej karcie, w orientacji poziomej, „Księga Świata” 1852, t. 1, po stronie 184.

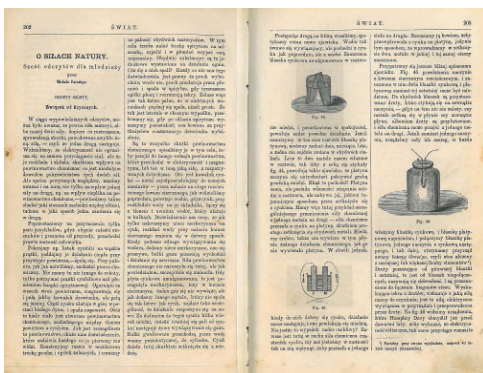
j) *Krater Kopernika na Księżycu* [G. Jungmann] — ilustracja międzytekstowa, „Przyroda i Przemysł” 1857, nr 34, s. 266.

k) *Umy z porcelany saskiej; Wyroby stolarskie* — przykład drzeworytowej ilustracji wewnątrztekstowej oraz pod tekstem, „Wędrowiec” 1863, nr 1, s. 9.

l) *Mrówkorys* — litografia na osobnej karcie w orientacji pionowej [Zakład Litograficzny M. Salba w Krakowie 1873] „Przyrodnik” 1873, nr 6.

m) *O siłach natury. Sześć odczytów dla młodzieży przez Michała Faradaya. Odczyt szósty. Związek sił fizycznych — przykład ilustracji doświadczeń fizycznych, „Świat” 1876, nr 9, s. 202–203.*

n) Schemat techniczny urządzenia do skraplania gazów, „Zdrowie” 1878, nr 4, s. 51.

2. Autorzy oraz tematyka ilustracji

Wiek XIX, a zwłaszcza jego druga połowa, to czas dynamicznego rozwoju czasopism ilustrowanych różnych typów, jednak tylko bogaci wydawcy mogli sobie pozwolić na sprowadzanie bądź specjalne zamawianie dla konkretnego pisma z zagranicy drogiego stalorytów¹⁵. Upowszechnienie się drzeworytów sztorcowych, dużo tańszych i składanych w kolumnie druku wraz z tekstem, umożliwiło mniej zamożnym Redakcjom wydawanie periodyków, do których co prawda również sprowadzano klisze z Francji czy Niemiec, jednak koszty inwestycji mogły zwrócić się szybciej, choć nie wszędzie tak było — redaktorzy „Wszechświata” dokładali miesięcznie do każdego z 800 prenumeratorów po 3 rs 40 kop. Ponieważ akurat w tym piśmie nie zamieszczano dużej liczby ilustracji, być może zaważył tu fakt, że, jak informowano w tekście *Od Redakcji*, „w 39 dotychczas wydanych numerach na ogólną liczbę ok. 100 artykułów obszerniejszych, wypadła tylko 5 prac tłumaczonych”, zatem główne koszty utrzymania pisma związane były z pozyskiwaniem tekstów

¹⁵ Staloryty dołączane były na osobnych kartkach do „Magazynu Powszechnego” oraz do wydawanych w latach 1841–1842 zeszytów „Kosmoramy Europy”, zawierających na przykład historię Turcji z 22 rycinami na stali. Były to doskonałej jakości ilustracje na grubym papierze, przeważnie w orientacji pionowej — np. *Konstantynopol (Carogród) widziany od strony Portu; Von der Einfahrt in den Hafen; szej. 12,8 cm x wys. 8,2 cm [Frommel & Winkles direx], Leipzig d. Kunst Verlag.*

od autorów polskich¹⁶. Uruchomienie pod koniec wieku pracowni chemigraficznej w „Wędrowcu” otworzyło natomiast nowe możliwości ilustrowania czasopisma przy wykorzystaniu metod fotochemicznych — uatrakcyjniony w ten sposób periodyk reklamowali wśród swoich znajomych sami czytelnicy, za co oficjalnie dziękowała Redakcja¹⁷.

W tabeli 3 zestawiono dane osobowe rozpoznanych (w badaniach z autopsji zbiorów drukowanych) autorów ilustracji oraz zakładów przygotowujących odbitki ilustrujące czasopisma badanego zbioru. Ilustracjom zamieszczonym w „Wędrowcu” autorka poświęciła osobne teksty¹⁸, a ponieważ sygnowało je ponad 200 artystów, tutaj, w tabeli 4, przygotowano zestawienie jedynie wybranych nazwisk wraz z liczbą wykonanych przez nich prac. Do ustalenia tożsamości rysowników i rytowników posłużyły słowniki bio-bibliograficzne oraz monografie zawierające krótkie życiorysy artystów dziewiętnastowiecznych¹⁹. Brak nazwisk i nazw instytucji przy konkretnym tytule czasopisma świadczy o tym, że pismo zawierało ilustracje niesygnowane bądź sygnatury zostały przycięte, albo były niewyraźne i niemożliwe do ustalenia. W nawiasach kwadratowych podano liczbę ilustracji sygnowanych podpisem artysty lub instytucji. Wśród rysowników i rytowników jest sporo nazwisk, które niewiele dziś mówią, ponieważ byli to w większości lokalni artyści, często nieprofesjonalni, wykonujący ilustracje na przykład dla „Przyjaciela Ludu”, gdzie nie zawsze ich prace spotykały się z uznaniem²⁰. Ilustracje sprowadzane z zagranicy sygnowane były nazwiskami, między którymi można rozpoznać wiodących twórców tamtego czasu: Josepha Mallorda Williama Turnera, Gustave’a Dorégo, Williama Hogartha, Édouarda Wattiera, Johna Jacksona, Matthew Urlwina Searsa.

¹⁶ „...usilnym staraniem naszym było przedstawianie bieżącego rozwoju nauk przyrodzonych, szczególnie o ile rozwój ten jest owocem działalności naszych szkół, towarzystw naukowych albo wybitnych w nauce jednostek i temu staraniu przypisać należy skrzętność, z jaką podawaliśmy żywoty naukowe, sprawozdania o ruchu towarzystw naukowych oraz nowych pracach klarujących się w druku”. *Od Redakcji, Wszechświat*” 1882, nr 39, s. 610.

¹⁷ *Do przyjaciół „Wędrowca”*: „Miesiąc temu rozesłaliśmy do Czytelników naszych odezwę z prośbą o dostarczenie nam adresów, pod którymi moglibyśmy rozesłać prospekt i okazowe numery «Wędrowca» w celu szerszego rozpowszechnienia tego pisma. Skutek przewyższył nasze oczekiwania, łaskawi Czytelnicy nadesłali nam dziesiątki tysięcy adresów, za co też składamy serdeczne dzięki”. „Wędrowiec” 1892, nr 51, s. 805.

¹⁸ D. Kamińska, *Dessine et grave...* (część I i II).

¹⁹ Przykładowo: *Dictionary of National Biography*, London 1885; *Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig 1875; R. Blachon, *La gravure sur bois au XIX siècle. L'âdu bois debout*, Paris 2001.

²⁰ *Zgon św. Stanisława podług starego obrazu olejnego na drzewie* [T. Mielcarzewicz rys.] — W przypisie pod ilustracją czytamy: „Redakcja z wdzięcznością przyjmuje tę pracę (obraz) naszego ziomka, który swym pięknym talentem nieraz już ozdobił «Przyjaciela Ludu». Żałujemy tylko, że nieudolne pióro naszego rysownika nie oddało wszystkich piękności oryginału” (s. 2). Teofil Mielcarzewicz był litografem, który także przerysowywał szkice na kamień litograficzny, a zatem, ponieważ brak informacji o tym, kto był autorem tego szkicu na kamieniu, zarówno pochwała, jak i krytyka może być skierowana do niego. [„Przyjaciel Ludu” 1838, nr 1, s. 1–2].

Na szczególną uwagę zasługuje materiał graficzny pierwszego czasopisma popularnonaukowego dla młodego czytelnika — puławskiego „Skarbca dla Dzieci”. Oprócz ręcznie kolorowanych litografii przedstawiających sylwetki zwierząt oraz obrazy roślin, są także typowo poglądowe ilustracje konstrukcji i urządzeń. W tablicy 3 zamieszczono siedem litografii pokazujących przekrój warstw geologicznych Ziemi, konstrukcję pokładów żagłowca, budowę dzwonu, działanie maszyn prostych, zasadę działania balonu, etapy budowy piramidy, schemat telegrafu. Ilustracja przedstawiająca dzwon nurkowy została zamieszczona w tablicy 2, jako przykład techniki ilustracyjnej.

Jak wynika z zachowanych archiwaliów dotyczących Drukarni Puławskiej, Redakcja „Skarbca” miała spore kłopoty ze znalezieniem rysownika i presera-litografa o odpowiednich kwalifikacjach po tym, jak Wilhelm Ehrentraut niemal z dnia na dzień odszedł z powodu nieporozumień dotyczących wynagrodzenia. Karol Sienkiewicz osobiście przeglądał prace potencjalnych kandydatów na ilustratorów oraz negocjował wynagrodzenie²¹. Ingerował także w projekty przygotowywanych ilustracji, które zatwierdzał do kolejnych „snopków” — w liście do Narcyza Puchalskiego załączył szkic, sugerujący miejsce uzupełnienia rysunku przedstawiającego zbiór koszenilli (czerwca kaktusowego, czyli pluskwiaka produkującego kwas karminowy używany jako barwnik do tkanin) o powiększone wizerunki tych owadów — które to sugestie zostały uwzględnione²². Oprócz Wilhelma Ehentrauta, Franciszka Kosteckiego i Ludwika Horwarta, w ilustrowaniu „Skarbca” uczestniczył także niejaki Jan Alojzy Leń, błędnie odczytany z rękopisów listów przez T. Frączyka (a po nim także przez M. Pękalską) jako Leno²³. Prawidłową formę nazwiska odczytano

²¹ „O Koteckim zechciej się dowiedzieć, jakiego jest wychowania, charakteru i konduity — także czy nie umie piórem robić, czy też nie chce? Czy będzie się mógł i czy zechce nauczyć?” Rkp. Czart. Ew 2395, list z 21 sierpnia 1830, karta 49.

„Miałeś mi przysłać próbki innych litografów. Potrzebowałbym jeszcze takiego, któryby umiał piórem rysować na kamieniu, a razem iluminować”. Rkp. Czart. Ew 2395, list z 24 sierpnia 1830, karta 51.

„Co do litografa, ponieważ konieczny jest nam rysownik co by się znał i na odbijaniu, trzeba tedy umówić Horwarta — warunki które on nam podał bardzo chętnie przyjmuję prócz tego najważniejszego punktu (bo byśmy zbankrutowali tak płacąc) 200 zł na miesiąc, niechby 2000 zł rocznie, to już jest 200 zł więcej nad możność — kontrakt ma być roczny”. Rkp. Czart. Ew 2395, list z 10 września 1830, karta 59.

²² „Na obrazku wystawiającym zbieranie koszenilli, jeżeli jeszcze czas, trzeba prosić, aby dodano figury koszenilli z grzbietu i z brzuszka, wielkości naturalnej i powiększonej, a to podług ryciny, którą dołączam — dodatek ten umieścić w górnym rogu” Rkp. Czart. Ew 2395, list z 21 września 1830, karta 71.

²³ Nazwisko to pojawia się w listach początkowo jako Leno oraz Leni, aby w końcu przybrać formę Leń: „Co do pana Lenia, powiększyć premii ofiarowanej nie jestem mocen — dla braku funduszu. Jeśli na moje warunki przystanie, pošlę mu je obszerniej opisane w kształcie kontraktu i zaraz będzie mógł tu przyjechać”. Rkp. Czart. Ew 2395, list z 12 listopada 1830, karta 117 oraz list z 19 listopada 1830, karta 123 i list z 20 listopada karta 125.

Artyści polscy i obcy (1/2)

	„Dziennik Podróży Lądowych i Mor- skich”	„Kolumb” [inny tytuł: „Pamiętnik Kolumb”]	„Skarbiec dla Dzieci”	„Przyjaciel Ludu”
rysownicy	brak nazwisk	brak nazwisk	Franciszek Kosteczki (także litograf) [6]; Konrad Wilhelm Ehrentraut (także litograf) [16]; Ludwik Horwath (także litograf) [9]	Teofil Mielcarzewicz [30]; Józef Mielcarzewicz [1]; X. Dyniewicz [6]; Stanisław Marszałkiewicz [2]; Adolf Czapski [5]; Mycielski [1]; Adam Gorczyński [3]; Józef Cholewicz [1]; Jan Wojnarowski [2]; Mściwoj Marynowski [4]; Bogusz Stęczyński [3]; Gąsiorowski [1]; Adolf Nigroni [3]; Piwernetz [1]; Szmuglewicz [2]; Wincenty K. Kielisiński [2]; Wilhelm Kiedler [2]; Dr Ney [5]; Szlegel [1]; A. Plater [1]; L. Dembowski [9]; L. Putiatycki [1]; Joannes Roode [1]; Ignacy Wolniewicz [1]; Pietraszek [1]; L. Schwanthaler — rzeźbiarz [6]; X.T.S. [4]; R.W.B. [1]
malarze	brak nazwisk	brak nazwisk	brak nazwisk	brak nazwisk
miedziorytnicy/stalorytnicy/litografowie/drzeworytnicy	brak nazwisk	brak nazwisk	Kłobucki — pre-ser [1]; Jan Alojzy Leń — litograf [1]; A.T.T. — litograf [2]	I. Saal [1]
zakłady foto	brak nazw	brak nazw	brak nazw	brak nazw
zakłady litograficzne/drzeworytnicze	brak nazw	Zakład Litograficzny Teodora Viviera Warszawa [4]	Litografia Puławska [26]; Instytut Litograficzny Szkolny Warszawa [8]	brak nazw

Tabela 3

„Magazyn Powszechny”	„Magazyn dla Dzieci”	„Muzeum Domowe albo Czytelnia Wieczorna” od 1838 tytuł: „Muzeum Domowe”	„Nowy Kolumb”
F. Parker [6]; Edouard Wattier [5]; J.E. Reid [3]; Wilhelm Kandler [3]; Peolt [1]; C. Würbs [3]; J. Maly [1];	S. Parker [1]	Gavarni [1]; Godevill [1]; Ferjeu [1]; Forest [1]; Cubty [1]	brak nazwisk
William Hogarth [15]; Peter Paul Rubens [1]; Rafael Santi [6]; Ferdinand Georg Waldmüller [1]; Adriaen van Ostade [1]; Albrecht Dürer [1]	Rafael Santi [1]; Michał Stachowicz [11]	brak nazwisk	Joseph Mallord William Turner [5]
John Jackson [46]; Matthew Urlwin Sears [8]; Arnoud Fils [1]; Henry Meyer [1]; Andrew.Best.Leloir — spółka drzeworytników [10]; Josiah Wood Whimper [16]; John lub Mary Byfield [2]; Landells&Grey [1]; Elwall [1]; Landell [1]; Finckh [2]; B. Consanciew [1]; Ritschl [2]; Marckl [1]; A. Agoste Aine [1]; Blayzjusz Höfel [1]; Aseite [1]; A. Crichon [3]; Susemihl [5]; E. Kretzschmer [1]; Heath&Parker [1]; H. Brown [1]; Ekr. [3]; R. Branston [1]; Allanson [1]; Sedan [1]; A. Magnus [2]; J. Rybička [3]; Ch. Daumerlang [1]; J. Stachenberg [1]; Alexander Marx [1]; C. Wiessner [1]; T. Hyrts [2]	Matthew Urlwin Sears [23]; Giraud [1]; Andrew [1]; Ebenezer Landells [2]; Josiah Wood Whimper [5]; ABL (Andrew. Best.Leloir) [2]; C.D. Laing [1]; John Jackson [2]; Seidan [1]; Vogel [1]; Lee [1]; M. Wesley [1]; Finckh [1]	Matthew Urlwin Sears [19]; H. Brown [11]; Allanson [9]; Susemihl [8]; Praud [1]; A. Thiebault [4]; Porret [1]; C. Girardet [2]; F. Dietrich [11]; Lecourt [1]; Maurisset [1]; Ben Wort [1]; Allanson&Brown [6]; Chevauchet [1]; Mason [1]; Lacoste [1]; Thorn [1]; Beneworth [1]; Andrew.Best.Leloir (spółka drzeworytników) [3]; J. Echaust [5]; FAD [2]; A. Przybylski [1]; F. Schuster [3]	Samuel Fisher [1]; James Tibbitts Willmore [1]; Thomas Higham [1]; William Radclyffe [1]; Thomas Jeavons [1]
brak nazw	brak nazw	brak nazw	brak nazw
Grafenberg Verlag v. Gottlieb Haase Söhne in Prag [7]; Stahlstich von L. Zachmayer in Wien [1]; Stahlstich von Bogner in Wien [1]	brak nazw	Litografia F. Schustera Warszawa [3]	brak nazw

Artyści polscy i obcy (2/2)

	„Księga Świata”	„Przyroda i Przemysł”	„Skarbczyk Domowy”	„Wędrowiec” w 1906 „Ilustracja Polska Wędrowiec”
rysownicy	Wojciech Gerson [3]; M. Jaroczyński [1]; Thienon [1]; H. Gugeler [1]; Hajrych [1]; W.H. Freeman [2]; C. Deis [1]; Galli [1]; Pellmann [1]; R. Höfle [1]; Ludwig Lange [1]; G. Osterwald [1]	Jaroczyński [1]	C. Koch [1]; Artur Grotgger [1]	Anna Bilińska; Stanisław Masłowski; J. Czajewicz; Antoni Piotrowski; Michał E. Andriolli; Włodzimierz Zamarajew; Znicz oraz kilkadziesiąt innych nazwisk artystów polskich i obcych
malarze	Tycjan [1]	brak nazwisk	brak nazwisk	Walery Brochocki; Józef Chełmoński Józef; Alfred Wierusz Kowalski; Stanisław Witkiewicz; Jan Owidzki oraz kilkanaście innych nazwisk artystów polskich i obcych
miedziorytnicy/ stalorytnicy/ litografowie/ drzeworytnicy	Adolf Dietrich (cynkografia) [1]; Albrecht F. Schultheiss (staloryt) [1]; G. M. Kurz (staloryt) [1]; Allanson [1]; Gerstner [1]; G.M. Kirn [13]; Julian Cegliński [12]; Stofs [1]; H. Pinhas [1]; Alf. E. Herington [1]; Ed. Schuler [1]; Albrecht F. Schultheiss [1]; G. Cosson [1]; A. Meltzer [1]; Ed. Roland [1]; F.F. Wagner [1]; Eduard Kretzschmar [1]; Gerard [1]; F. Weber [1]; J. Worms [1]; Johann Poppel [2]; F. Schauer [1]; W. Walkiewicz [2]; H. Aschenbrenner [2]; Kunitz [1]	Molte [1]; Boltrei [1]; Ad-dotze [1]; G. Jungmann [4]	J. Worms [1]	Anna i Helena Orłowskie; B. Zamojska; Kazimierz Piastuszkiewicz; Ksawery Pillati; Aleksander Regulski; Bronisław Puc; Jan Styfi; Andrzej Zajkowski; K. Zajkowska; J. Jarmużyński; J. Ejsmond; K. Szonert; Ciechomski; E. Baranowski; J. Bogucki; A. Modzelewski; Marceli Jungwitz; A. Malinowski oraz kilkadziesiąt innych nazwisk artystów obcych (wybór w tabeli 6)
zakłady foto	brak nazw	brak nazw	brak nazw	Zakład Fotograficzny Kazimierz Brandel Warszawa; Zakład Litograficzny Ludwik Krakow Warszawa; Zakład Fotograficzny „Świetlik” Warszawa; Zakład Fotograficzny „Rembrandt” Warszawa; Photochemigraphischen Anstalt Carl Angerer & Alexander Göschl in Wien
zakłady litograficzne/ drzeworytnicze	Stahlstich von Carl Mayer’s Kunst-Anstalt in Nürnberg [29]; Atelier von Grünewald und Cooke (litografia) [2]; Litografia Józefa Herknera Warszawa [3]; Litografia Maksymiliana Fajansa Warszawa [4]; Drukarnia Jana Jaworskiego [1]; Litografia Banku Polskiego Warszawa [7]; Stich, Druck und Verlag von C. Kneller in Stuttgart [3]; Druck von A. Schuler in Stuttgart [1]; Litografia A. Pecq & Co Warszawa [8]; Verlag von Breitkopf und Härtel von Leipzig [1]; Druck und Verlag von G.G. Lange in Darmstadt [1]	X.A. von Eduard Kretzschmar Leipzig [1]; X.A. von C. Laufer [1];	X.A. von I. Schlitte [1]	G. Heuer & Kirmse Xylographische Anstalt [7]; F. Weigand Xylographische Anstalt [4]; R. Brendamour Xylographische Anstalt [8]; Knesing Xylographische Anstalt [1]; Xylographische Anstalt von C.G. Specht [1]; Kaeseberg&Oertel Xylographisches Institut; H. Gedan Xylographisches Institut; C. H. Schulze Xylographische Anstalt; M. Weber Xylographische Anstalt; F.A. Brockhaus Xylographische Anstalt; G. Michael Xylographische Anstalt; Drzeworytnia Wędrowca; Drzeworytnia Warszawska; S. Orgelbranda Synowie; Drzeworytnia A.Z. W.B.

Tabela 3

„Odczyty Popularne z Nauk Przyrodniczych i Ekonomiczno-Społecznych dla Rzemieślników i Przemysłowców”	„Przyrodnik”	„Przyroda i Przemysł”	„Świat”	„Zdrowie”	„Przyrodnik”	„Wszechświat”
brak nazwisk	brak nazwisk	brak nazwisk	Eug. Fromant [1]; Gerard [1];	brak nazwisk	brak nazwisk	dr K. Filipowicz [1]; J. Sztolcman [1]
brak nazwisk	brak nazwisk	brak nazwisk	brak nazwisk	brak nazwisk	brak nazwisk	brak nazwisk
brak nazwisk	G. Ebenhusen [1]	brak nazwisk	Jan Styfi [1]; Piaud [1]; Bertall (Charles Albert d'Arnoux) [1];	brak nazwisk	brak nazwisk	A. Regulski [2]; S. Holc [1]
brak nazw	brak nazw	brak nazw	brak nazw	brak nazw	brak nazw	brak nazw
brak nazw	C.S. X.A.; Litografia Czasu M. Salbe w Krakowie [5]	brak nazw	Zakład Litograficzny Leopolda Wattsona Warszawa [16]	brak nazw	brak nazw	Litografia W. Głowczewskiego w Warszawie [3]; M. Weber XA [1]; Drzeworytnia B. Puc [3]

Artyści ilustrujący „Wędrowca”

l.p.	nazwisko i imię artysty	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878
1.	Bayard Emile			8	17	6	18	8	14	2	18	13	20	13	1		
2.	Bertrand Antoine	1	3	3	3		2	1	4	2	14	3	4	9	8		2
3.	Blanchard Paul			4	2			11									
4.	Catenacci Hercule	1		1		2	1	1			3		6	1	4	4	1
5.	Clerget Henri								1		7	7	25	10	4	1	
6.	de Bar Alexandre	6	2	13	2	1	1	1				31	16			18	2
7.	de Neuville Alphonse-Marie		6	3	3	5	10	5	19	15	10	15	14	1	4	11	3
8.	Doms A. [imię nieznane]						2	4							8	2	1
9.	Doré Gustave		9	1	8	5	14	1									
10.	Gauchard Felix-Jean	5		9	12	1	11	9	11	4	34	22	24				1
11.	Gerard Louis-Alphonse	12	27	6	9	1	5	3									
12.	Gusman Adolphe	9	5	2	4	5			1	1	1	1	3				
13.	Hildibrand Henri			2	11	2	12	3	6	2	12	20	21	35	19	7	4
14.	Huyot Jules	5	1	3	5		1	1	1			3	1				
15.	Illner Richard			2	1			2	5	1		1	2	8		7	
16.	Laplante Charles		1	6	12	9	29	6	7	4	13	18	21	30	32	1	5
17.	Lix Theodore Frederic		20	1				1									1
18.	Meunier Eugene			1	1	2	5	2		1		3	10	3	4	5	
19.	Pannemaker Adolphe	1	6	10	6	1	4	4			1	6					
20.	Riou Edouard		5	12	26	1	7	1	1	2	5		2	23	3		5
21.	Sargent Alfred	5	4	4	2	1	2		1			3	8	2	1	6	1
22.	Taylor Isidore													19	7		
	suma	45	89	91	124	42	124	64	71	34	118	146	177	154	95	62	26

Tabela 4

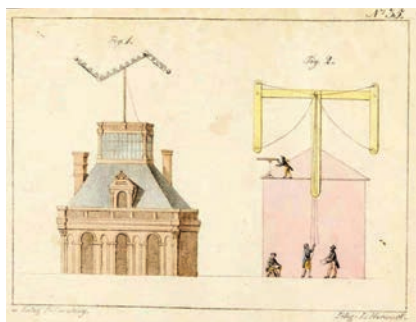
1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	suma
		1			1												1	3			144
3	2	5		2	3	1	3	8	1			1									88
																					17
	1	4	1																		31
	3	2			2							1									63
1	3			1	1			1													100
	3				1														1		129
																					17
																					38
																					143
																					63
																					32
2	3	10		2	4	6	11	8	7												209
																					21
											1										30
7	3			1																	205
																					23
	1			1	3	1	1														44
												1								1	41
1	2					32			5							2					135
	1	1				1			1												44
	3	5			4			1													39
14	25	28	1	7	19	41	15	18	14	0	1	3	0	0	0	2	1	4	1	0	1656

Tablica 3

Litografie kolorowane o charakterze poglądowym w „Skarbcu dla Dzieci”

a) *Wysokości gór na kuli ziemskiej* [W. Ehrentraut lith.; W Litografii Puławskiej] Sнопek 1, ilustracja do tekstu 2.

b) *Telegraf* [W Litografii Puławskiej; Litogr. L. Horwart] ilustracja przeznaczona być może do Sнопka 9, który już się zdążył ukazać.

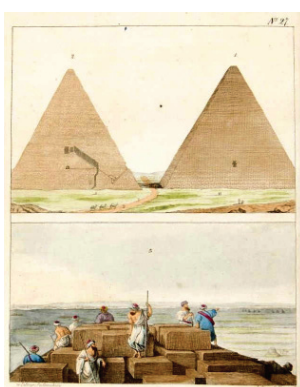
c) *Dzwony* [W Litografii Puławskiej; Litogr. L.H.] Sнопek 8, ilustracja do tekstu nr 34.

d) *Okręt* [W. Ehrentraut lith.; W Litografii Puławskiej] Sнопek 4, ilustracja do tekstu nr 14.

e) *Machiny proste* [W Warszawie w Instytucie Litograficznym Szkolnym] Sнопek 5, ilustracja do tekstu nr 17.

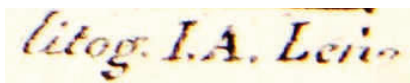

f) *Siedem cudów świata: Piramidy* [W Litografii Puławskiej; Lit. L. Horwart] Sнопek 7, ilustracja do tekstu nr 27.

g) *Balon* [W Warszawie w Instytucie Litograficznym Szkolnym] Sнопek 5, ilustracja do tekstu nr 18.

z ilustracji przedstawiającej zamek w Janowcu [odbitej w Litografii Pillera] oraz zweryfikowano z autopsji w innych pracach tego artysty: dwóch kolorowanych litografiach z modą damską i męską, także odbitych u Pillera, a zamieszczonych w *Pamiętniku narodowym*, wydanym w 1827 przez Ludwika Piątkiewicza nakładem Kuhna i Milikowskiego we Lwowie²⁴. Pomyłka w odczytaniu nazwiska przez badaczy być może wiązała się z fantazyjnie zakreślonym na końcu „ń”, tworzącym wrażenie litery „o”.

Rycina 1.

Sygnatura Jana Alojzego Lenia
ze „Skarbcza dla Dzieci” (egzemplarz
z Biblioteki Czartoryskich w Krakowie)

Rycina 2.

Sygnatura Jana Alojzego Lenia
z *Pamiętnika narodowego* (egzemplarz
z Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego)

Wersja kolorowana zamieszczonych w „Skarbcu” litografii odznaczała się dużymi walorami estetycznymi — w pierwszej połowie XIX wieku było to jedyne czasopismo popularnonaukowe dla młodego czytelnika tak dopracowane edytorsko. Kompozycje poszczególnych obrazków, harmonia kolorów, kontynuacja określonej linii ilustratorskiej przyjętej przez K. Sienkiewicza i konsekwentnie egzekwowanej od kolejnych artystów, zapewniła pismu rozpoznawalność oraz szeroki odbiór czytelniczy, przerwany niestety wybuchem powstania listopadowego.

3. Popularnonaukowy charakter ilustracji

Podobnie jak w wieku poprzednim, w polskich czasopismach popularnonaukowych XIX wieku ilustracje pełniły funkcję informacyjną (informowały o osiągnięciach naukowych, rozwiązaniach inżynierskich i wynalazkach), poznawczą (przedstawiały budowę maszyny czy etapy zjawiska) i edukacyjną (tłumaczyły przebieg zjawiska

²⁴ Zachowały się trzy egzemplarze *Pamiętnika narodowego* — niestety, w tomie przechowywanym w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej karty obu litografii zostały tak przycięte, że sygnatury nie nadają się do porównania. Pozostałe dwa egzemplarze — z Biblioteki Narodowej oraz z Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego mają sygnatury czytelne i w oparciu o nie dokonano weryfikacji nazwiska artysty, co jest o tyle ważne, gdyż o Janie Alojzym Leniu pisał także M. Opalek w *Litografii lwowskiej 1822–1860*, Wrocław 1958, s. 71, natomiast formy nazwiska Leno nie znaleziono w żadnych innych źródłach.

przyrodniczego, działanie czy budowę urządzenia). Podstawowym zadaniem ilustracji towarzyszącej tekstowi popularnonaukowemu było pokazanie oraz objaśnienie w sposób graficzny czytelnikowi tego, o czym czytał w tekście artykułu. Adekwatność i „dosłowność” przedstawienia miała szczególne znaczenie w przypadku pokazywania i objaśniania wdrożeń wynalazków technicznych czy przebiegu doświadczeń naukowych, ale także wówczas, kiedy autor tekstu opisywał cechy antropologiczne ludów zamieszkających odkrywane właśnie tereny Afryki, osobliwości świata fauny i flory Australii, detale architektoniczne budowli czy kunsztownie wykonaną sztukę użytkową (meble, porcelana). Realizm i historyzm obecny w malarstwie sztalugowym tego czasu znajdował odzwierciedlenie w malowniczych widokach wsi i miast umieszczanych na drzeworytach, a także w wykonywanych tą techniką reprodukcjach obrazów mistrzów pędzla.

Wiarygodność obrazowych przedstawień podnosiła wartość merytoryczną zamieszczanych w czasopismach tekstów. W porównaniu z XVIII wiekiem, nastąpił dynamiczny rozwój ilościowy i tematyczny ilustracji, ale także rozkwit nowych technik graficznych, w jakich wytwarzano ilustracje do masowego powielania w czasopismach. Obok znanego miedziorytu, zaczęto do ilustracji początkowo banknotów, następnie książek i w końcu czasopism wykorzystywać staloryty, kolejno litografie czarno-białe i ręcznie kolorowane, aby w końcu zastosować drzeworyt sztorcowy — najtańszy i możliwy do złożenia razem z kolumną druku. To techniczne udogodnienie przyczyniło się do zwiększenia liczby ilustracji w numerze i uatrakcyjniło całość wydawnictwa. Precyzyjne wycinanie szkicu w twardym kawałku drewna dawało też w efekcie odbitkę z realistyczną wizualizacją urządzenia, którego poszczególne części możliwe były do rozpoznania i porównania z zasadą działania omówioną w tekście, zazwyczaj na tej samej stronie, co też znacznie usprawniało czytanie.

Przyjęty przez większość Redakcji szeroki profil popularnonaukowy pozwolił na zamieszczanie tekstów przybliżających zagadnienia z różnych dyscyplin naukowych, przeznaczonych dla odbiorców o wielorakich, także niesprecyzowanych zainteresowaniach, przez co zwiększały się możliwości dotarcia do czytelników z nowinkami naukowymi oraz technicznymi. Obrazowo-tekstowy sposób prezentacji informacji tego typu szybko został zaakceptowany przez czytelnika, ze względu na wzajemną korelację dopełniających się treści, umożliwiającą ich szybkie i skuteczne przekazanie, a zwłaszcza odebranie i zrozumienie przez niespecjalistę. Redakcje, doceniając wagę ilustracji, dokonywały wszelkich starań, aby pozyskiwać adekwatny do profilu pisma materiał tekstowy i graficzny, o czym informowały w prospektach i zapowiedziach wydawniczych. Umieszczony w tytule tego tekstu cytat z „Magazynu Powszechnego” 1837, nr 1: „Imaginacja podaje rękę nauce, a ich związku owocem jest oświecenie” najdobitniej oddaje edukacyjne dążenia wydawców, a inspiracja do własnych poszukiwań wydaje się być kolejną, po informacyjnej, poznawczej i edukacyjnej, funkcją ilustracji w czasopismach tego typu.

Podsumowanie

Zapoczątkowane w XVIII wieku, polskie czasopisma popularnonaukowe przeżyły w XIX wieku rozkwit, do którego przyczynił się zarówno wzrost świadomości wydawców i redaktorów o konieczności edukacji społeczeństwa, jak i zagraniczne wzorce tego typu czasopism, cieszących się zainteresowaniem czytelników we Francji, Niemczech czy Anglii. Wiek dynamicznego rozwoju techniki oraz renesansu podróży w niedostępne dotąd rejony Ziemi powiązanych z odkryciami geograficznymi, ukształtował nowego odbiorcę czasopism ilustrowanych, ciekawego świata i gotowego do przyswajania sobie trudnych treści.

Do końca lat trzydziestych XIX wieku ukazało się osiem polskich czasopism o charakterze popularnonaukowym, z czego cztery tytuły w układzie graficznym charakterystycznym jeszcze dla czasopisma XVIII wieku — były to warszawski „Dziennik Podróży...”; „Kolumb” i „Nowy Kolumb” oraz puławski „Skarbiec dla Dzieci”. Nową formę graficzną zapoczątkował wydawany w Lesznie „Przyjaciel Ludu” oraz warszawski „Magazyn Powszechny”, „Magazyn dla Dzieci” i „Muzeum Domowe”. W drugiej połowie wieku wiodące pod względem szaty graficznej były czasopisma warszawskie, głównie „Księga Świata”, „Wędrowiec” i „Świat”. Mimo że żywot większości periodyków nie był długi (wyjątkiem był „Wędrowiec” oraz „Wszecławiat”), niektóre, jak „Przyroda i Przemysł” czy „Przyrodnik”, po latach doczekały się wznowień pod inną redakcją i w innych miastach, ale pod tymi samymi tytułami, co pozwalało przypuszczać, że ich intencją było kontynuowanie linii poprzedników. Jako wzorce dla omówionych tu periodyków posłużyły zarówno wydawnictwa encyklopedyczne, jak i liczne i bardzo popularne czasopisma francuskie, niemieckie czy angielskie, skąd czerpano artykuły oraz materiał graficzny.

W artykule przedstawiono wyniki badań jednego z zagadnień grafiki dziewiętnastu czasopism popularnonaukowych. Z zestawień tabelarycznych wynika, że pod względem szaty graficznej, polskie czasopisma popularnonaukowe naśladowały styl podobnych periodyków europejskich. Wszystkie były drukowane typograficzną prasą drukarską, stopniowo zastępowaną maszyną pośpieszną, zarówno na papierze czerpanym, jak i gazetowym, i z użyciem antyki. Posiadały złożoną ręcznie, a pod koniec wieku składaną maszynowo jedno- lub dwułamową kolumnę druku, format początkowo zbliżony do formatu periodyków osiemnastowiecznych, około połowy wieku ustabilizowany — około 19 cm szerokości x 28 cm wysokości oraz typowy materiał zdobniczy. Wyróżniały się zawartością ilustracji, wykonywanych różnymi technikami: miedziorytami, stalorytami, litografiami, drzeworytami, fotografiami, przeważnie zamawianymi w niemieckich zakładach graficznych (do „Magazynu Powszechnego” litografie zamawiano u F. Silbera w Berlinie, staloryty wykonywał Verlag von Gottlieb Haase Söhne z Pragi oraz stalorytownicy

— L. Zechmayer, W. Kandler, T. Hyrtl) lub kupowane wraz z tekstami od wydawców francuskich i niemieckich czasopism („Wędrowiec” od paryskiego wydawnictwa Hachette). Mniej zasobne Redakcje wykorzystywały materiał ilustratorski przygotowywany przez lokalnych artystów (dla „Przyjaciela Ludu” litografował Teofil Mielcarzewicz) albo też zatrudniały litografów na własne potrzeby, jak puławski „Skarbiec dla Dzieci”. Ilustracje znanych europejskich rysowników (Gustave Doré, George Cruikshank) prezentowały wysoki poziom artystyczny, zatem podnosiły rangę czasopisma, wzbogacając jego stronę wizualną i wzmacniając wartość edukacyjną. Ich wielotematyczność, ściśle związana z tematyką artykułów, przyczyniała się do poszerzenia kręgu odbiorców poszukujących wyłożonej w przystępny sposób wiedzy naukowej i wizualizacji praktycznych zastosowań nowych osiągnięć techniki.

Realizm przedstawień połączony z wysoką jakością techniczną ilustracji (poza słabymi fotografiami) pomógł zachować czytelność obrazów. Obecnie, materiał ilustracyjny, jako równoważny z tekstem element czasopism dziewiętnastowiecznych, staje się przedmiotem wielopłaszczyznowych badań. Przedstawione na obrazkach szkice i wizualizacje zjawisk fizycznych czy przekroje maszyn i urządzeń, wraz z zasadami ich działania omówionymi w tekście artykułu, są częścią historii nauki i techniki, i jako takie, wykorzystywane w badaniach rozwoju tych dyscyplin. Widoki miast, krajobrazy terenów odwiedzanych podczas podróży badawczych, fauna i flora w ich naturalnych warunkach dostarczają dziś wiedzy historycznej o architekturze, geografii, zoologii i botanice. Reprodukcje dzieł malarskich oraz wytworów rzemiosła (meble, porcelana) są wartościowe dla historii sztuki, stają się też źródłem nowych inspiracji. Dbałość o jakość wizualną czasopisma, mimo znacznych kosztów ponoszonych przez wydawców na zakup ilustracji, była przemyślanym działaniem, mającym na celu popularyzację nauki oraz kształcenie estetycznego gustu czytelników. Wpływ ilustracyjności na rozwój polskich czasopism popularnonaukowych w XIX wieku wydaje się być zatem oczywisty i bezsporny.

Bibliografia

Allgemeine Deutsche Biographie, Leipzig 1875.

Blachon R., *La gravure sur bois au XIX siècle. L'âdu bois debout*, Paris 2001.

Brosig A., *Dzieje sztuki litograficznej w Poznaniu*, Poznań 1937.

Dictionnary of National Biography, London 1885.

Frantz W., *O problemie szaty graficznej gazety*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1964, nr 4.

- Krużel K., *Wśród starych rycin. Wybrane zagadnienia opracowania formalnego dawnej grafiki*, Kraków 1999.
- Opalek M., *Litografia lwowska 1822–1860*, Wrocław 1958.
- Siestrzyński J., *O litografii. Z rękopisu Biblioteki Ordynacji Krasińskich wydał, przedmowę i przypisy opracował Jan Muszkowski*, Warszawa 1928.
- Tessaro-Kosimowa I., *Historia litografii warszawskiej*, Warszawa 1973.